

Prof. dr MILORAD VASOVIĆ,
Beograd

PLANINSKO ZALEĐE BOKE KOTORSKE KAO NJENA KOMPLEMENTARNA TURISTIČKA VREDNOST

TURISTIČKO DOPUNJAVANJE MORA I PLANINE

Turizam u primorju se počeo razvijati zimi, da bi svoj puni razmah dostigao ljeti. Turizam na planinama otpočeo je ljeti, da bi se potom snažno razmahnuo zimi. Ova pomeranja sezone nisu izazvala obavezno zamiranje prvih pojavnih vidova: gde god za to postoje određeni prirodni i drugi uslovi, još uvek egzistuje i zimski turizam u primorju, odnosno i letnji boravak na planinama. Letnji, turizam na primorju i zimsko-sportski na planinama prouzrokovali su daleko najmasovnija turistička kretanja širom sveta, najveće prihode, obimne javne radove kojima je izgrađena neophodna infrastruktura i dr. Oni su postali stožeri boravišnog turizma. Iznećemo samo jedan od brojnih dokaza za ovu tvrdnju. Evropa je zadnjih godina učestvovala u svetskom turističkom prometu sa 81 — 82°/_o. Pri tome je oko 70°/_o sveg njenog turističkog prometa ostvarivano na sredozemnim rivijerama i u alpskim planinama. O ovim činjenicama moraju voditi računa kako turistički radnici, tako i planeri turističke izgradnje. Što se turizam više razgranava, kao društvena delatnost, to stručnjaci sve više podstiču prožimanje i dopunjavanje pojedinih njegovih vidova. Oni sve češće podvlače velike koristi koje se postižu dopunjavanjem primorskog i planinskog turizma, pogotovu na južnim evropskim ivicama, gde se planine dižu gotovo iznad samih obala, što jako olakšava njihovo funkcionalno povezivanje. Mi ćemo spomenuti samo dva izrazitija primera turističkog povezivanja poznatih rivijera sa planinskim zaleđem: Koste del Sol sa Sijera Nevadom u Španiji i Sočinskog primorja sa zapadnim Kavkazom.

Kosta del Sol se u osnovi poklapa s primorjem oko Malage u južnoj Španiji. Neposredno iznad nje izdiže se planina Sijera Nevada do 3481 m. Ova visoka planina potpuno zaštićuje Kostu del Sol od hladnih vetrova sa severa, pa je, stoga, na obali toplo

i u zimskim mesecima: sa srednjom januarskom temperaturom od 15° C Malaga je zimi najtopliji grad u Evropi, a sa 5,5 sati sunca dnevno čak i u decembru (inače najoblačnijem mesecu), jedno od najsuncanijih mesta. Na ovakvim klimatskim pogodnostima počiva njena reputacija ugodnog zimovališta. Na susednoj Sijera Nevadi, međutim, snežni pokrivač pogodan za zimske sportove održava se do kraja aprila, a nekih godina i do juna! Uostalom, samo ime («Snežna planina») ukazuje na to njeno klimatsko svojstvo, koje Španci sve intenzivnije iskorišćavaju u turizmu: još 1970. god. na planini je funkcionisalo 9 uspinjača, 157 smeštajnih i 10 većih ugostiteljskih objekata, koji su na raspolaganju i posetiocima Malage, udaljene samo 35 km. Tako se na Kosta del Sol ugodno zimuje, već u aprilu kupa u moru, a u tome i narednom mesecu skija na susednoj planini Sijera Nevadi.¹

Sočinsko primorje pod zapadnim Kavkazom ima još povoljniji položaj: u Crnom moru je moguće kupanje tokom četiri meseca, a skijanje na planinskim stranama iznad 2880 m, gde se održava veći sneg, tokom čitave godine. U svojoj izdašnosti ovde je priroda podarila još jednu blagodat — stotine termomineralnih izvora, koji se redaju desetinama kilometara duž same morske obale, pa čak i uz padine Kavkaza do nekih 1.000 metara. Razumljivo je onda što je još Lenjin 1919. god. potpisao dekret o proglašenju Sočija za «udarno gradilište», što se od tada postojano turistički oprema ova rivijera i što se realizuje projekat gigantskog «lečilišnog kombinata»; ovaj projekat predviđa izgradnju serije uspinjača i usputnih smeštajnih objekata — od mora do većitog snega.²

Turistički planeri, dakle, sve više nastoje da povežu kupališno-rekreativne rivijere sa svakom snegovitom planinom u zaleđu. Snežni pokrivač je postao «belo zlato» koje više ne odbija ljude mesecima, već ih, naprotiv, sve više privlači da bi uživali u osobito zdravim zimskim sportovima: naročito u skijanju. I ne samo taj pokrivač, nego i neka druga klimatska svojstva planine imaju veliko značenje za fizičko i psihičko okrepljivanje čoveka.

Znamo da se na svakih 100 m povećane nadmorske visine snizi temperatura vazduha prosečno za 0,56° C. S povećanjem nadmorske visine smanjuje se i vazdušni pritisak, a povećava ultraljubičasto zračenje za 3—4% na svakih 100 m visine, usled čega čovek brzo pocrni. Hemoglobin u čovekovoј krvi povećava se za 10% pri smanjenju vazdušnog pritiska od 100 mm, a takođe i broj crvenih krvnih zrnaca, usled čega ljudski organizam upadljivo ojačava. S opadanjem temperature vazduha, povećavanjem ultraljubičastog i sunčevog zračenja, koje ima baktericidna svojstva, iščekavaju razni mikrobi.³ Do određene visine povećavaju se količine padavina i dužina trajanja snežnog pokrivača, pa time i navedene pogodnosti za razvitak zimsko-sportskog turizma. Navedene meteorološke promene odavno se koriste za sanatorijumsko lečenje disajnih organa, nerava, očiju, raznih preloma kostiju, nekih srčanih

oboljenja, malokrvnosti i dr. Uostalom, srce i nervi pri kupanju u moru i pri sunčanju napregnu se u priličnoj meri. Da bi se oni postepeno smirili, potrebno je da se ode na planinu posle boravka na moru i da se na njoj boravi bar nekoliko dana. Nadmorska visina do 1200 m je idealna za prosečno zdrav organizam.

BOKELJSKO ZALEĐE KAO KOMPLEMENTARNA TURISTICKA VREDNOST

Boka Kotorska je privlačna za turizam, kako po neponovljivim prirodnim osobenostima tako i po antropogenim obeležjima. Kao jedinstven splet zaliva i moreuza, ona je neodvojiva od svog zaleđa; niti bi oni bili toliko neobični, niti bi mogli postati da zaleđe nije planinsko i kraško; župnost njene klime i uspevanje niza biljnih vrsta posredno su uslovljeni orjensko-lovcenskom planinskom prečagom, koja zaštićuje Boku od provale hladnih vazdušnih masa. S turističkom erom otvorile su se mogućnosti novih, blagotvornih veza Bokeljskog primorja i njegovog planinskog zaleđa, tj. posrednog uticaja mora na planinu i obrnuto.

Orjen, kao deo spomenute planinske prečage, predstavlja najvišu planinu čitavog jugoslovenskog Primorja: od Lovčena je viši za 146, od Velebita za 137, od Mosora za 556, od Biokova za 133 i od Rumije za 500 m. Uostalom, on je prostran 403,9 km². To je od važnosti, kako za sadržaj potencijalnih turističkih vrednosti tako i za ukupni turistički kapacitet. Iz relativno velike nadmorske visine i položaja uz veoma specifičan zaliv, proističu neke klimatske osobenosti planine značajne za turizam: ogromna količina padavina i prilično dugotrajan snežni pokrivač. Znamo dobro da se na meteorološkoj stanici Crkvice izlučuje godišnje između 3.500 i 8.000 mm, a prosečno oko 5.000 mm vode. To je najveća količina padavina u Evropi. Mnogi turisti bi rado posetili to mesto — rekordera, pogotovu kada bi saznali i za ostatke veoma prostranog vojno-strategijskog logora, koji je postojao do pre pedesetak godina, za neka istorijska zbivanja na planini i dr. Zbog povećane nadmorske visine povećava se debljina snežnog pokrivača: sneg deblji od 30 cm održava se na Orjenu 30 do 120 dana u godini, što zavisi i od ekspozicije lokalnosti, njene udaljenosti od mora i dr. Tako je moguće organizovanje zimsko-sportskog turizma tokom nekoliko meseci, i to na terenima udaljenim od mora samo 10 do 12 km u pravoj liniji!

Uzimajući za kriterijum kvalitet pejzaža, pristupačnost terena i mogućnost turističke gradnje, mladi istraživač Orjena, Z. Radulović, izdvojio je sledeća četiri područja na ovoj planini, «vjekovnom međašu», bojištu, zbegu, prirodnoj tvrđavi, stražaru austrijskog i austrougarskog carstva, pijemontu NOB-a i pozornici brat-

skih susreta stvaralaca iz triju naših republika: Zubačkih Ubala u severozapadnom delu planine, Vrbanjsko u središnjem, Crkvičko u jugoistočnom i Bijele gore u severoistočnom delu.⁴

Područje *Zubačkih Ubala* je s površinom od 35 km², od čega se oko 90% nalazi iznad 1.000 m nadmorske visine. Dopirući do najviših orjenskih vrhova, ovaj prostor je ipak nagnut prema SZ, odnosno ka Grabskom i Trebinjskom polju. Valov nekadašnjeg lednika dug 12 a širok 3—4 km olakšava pristup do najviših delova planine: po dnu je zasut morenskim nanosom koji pogoduje egzistovanju visokih šuma (1088 ha) bukve, bora, jele i munike i retkih pašnjaka, što povećava pejzažnu privlačnost. Iznad šumskih površina postoje tereni s pogodnim nagibom, većom denivelacijom i snegom koji je zaklonjen od južnih vetrova, pa se tamo može organizovati zimsko-sportski turizam. Turističku vrednost Zubačkih Ubala povećavaju značajna istorijska mesta: selo Bogojević, gde je rođen Luka Vukalović; selo Zubci, poznato po borbama s Turcima u vreme hercegovačkih ustanaka; vrh Vučiji zub, visok 1805 m, koji je predstavljao vekovnu tromeđu; Ubli, u kojima je obavljen istorijski dogovor o dizanju ustanka početkom avgusta 1941. godine.⁴ Radulović smatra da se na ovom području mogu razvijati i ovi vidovi turizma: vikend-turizam (već se grade vikendice), izletnički turizam za Dubrovčane i Trebinjce, manifestacioni i omladinski turizam. S obzirom na izrazitu disekciju okolnog terena, tj. na strme litice i vrhove, postoje uslovi i za negovanje alpinizma. Radulović smatra da je za lociranje smeštajnih i ugostiteljskih objekata najpogodnija »blaga travnata ravan oko usamljenog morenskog brežuljka Borovik«, koji se nalazi na 1081 m nadmorske visine. Ovo, tim pre, što se u blizini nalazi izdanska voda s ublovima, »po kojima je dato ime ovom delu planine«.⁴

Vrbanjsko područje je prostrano 90 km², od čega je 48% iznad 1.000 m nadmorske visine. I ono ima kraško-glacijalni reljef, obrastao šumom na površini od 3.700 ha. Tereni Subre i neki drugi predstavljaju najkvalitetnije i donekle afirmisane skijaške prostore. Samo Vrbanja leži u prostoru sastavljenom od dva manja erozivna proširenja uravnjena glacijalnom erozijom, delimično zasuta morenskim nanosom i obrasla travom. Njegova značajna prednost nad ostalim područjima je u čvorišnom položaju: raskrsnica je staza iz Herceg-Novog (34 km), Dubrovnika (55 km) i Risna (35 km). Uzimajući u obzir stvarnu dužinu puteva i mogućnosti pristupa uopšte, dolazi se do zaključka da Vrbanjsko područje ima najpovoljniji položaj u prostoru Orjena.

Crkvičko područje je najprostranije (oko 120 km²) i prilično visoko (52% teritorije je iznad 1.000 m nadmorske visine). Od 3.390 ha šuma gotovo sve su visoke šume. I ovde se ukrštaju putevi: od Risna (16 km), Herceg-Novog (36 km) i Grahova (15 km). O ostalim svojstvima važnim za turizam već je bilo reči.

Najzad, područje *Bijele gore* s površinom od 92 km², uglavnom iznad 1.000 m, predstavlja »motivski najvredniji dio Orjena«, ali ima slabiju perspektivu turističkog valorizovanja, jer je znatno udaljenije i saobraćajno nepristupačnije od tri navedena područja.¹ Jednim delom ono je orijentisano prema Grahovu a drugim prema Korjeničkoj župi i Trebinjskom polju. Lj. Mihić tvrdi da teren Bijele gore ima najduži snežni pokrivač na Orjenu. Istina, on ne potkrepljuje podacima svoju tvrdnju, ali ukazuje na činjenicu da planinski grebeni Pazuc, Jastrebnice i Troglava zaklanjaju Bijelu goru od prodora toplih vazdušnih masa sa juga, pa je stoga, njen snežni pokrivač dugotrajan i kvalitetan. Mihić smatra da su Begova korita i Jarčište najkvalitetnije lokalnosti i da se po njima može »rasirati staza za spust u dužini od čitavih 6 km i s visinskom razlikom od 700 m (od vrha Jastrebnice pa naniže)«. Dodajmo ovome relativno blagu disekciju terena, uslovljenu delimičnim rasprostranjenjem dolomita i ogromnim količinama morenskog nanosa, koji zastire pa i niveliše ovu visoravan. Činjenica da je 80% terena šumovito i da on obiluje »živom vodom« znatno mu povećava turističko-rekreativnu vrednost.

Uz brojne speleološke privlačnosti, vrhove i litice pogodne za alpinizam, lokalnosti privlačne po endemičnim biljnim vrstama, treba istaći *spomenike prošlosti i istorijski značajne lokalnosti* na Orjenu. Ni jedna naša primorska planina nije imala tako dramatičnu istorijsku ulogu, niti su se po njoj toliko nadmetali vekovni osvajači. U XVI, XVII i XVIII veku na njemu je bila granica između Turske, Mletačke Republike i Dubrovnika, a kasnije i Crne Gore. U njegovoj primorskoj podgorini bila se učvrstila Austrija nakon druge okupacije, 1814. godine. Okupiravši Bosnu i Hercegovinu 1878. godine, Austro-Ugarska je zaposela gotovo čitavu planinu, izuzev istočne podgorine, koja je ostala u sastavu Crne Gore. I dok su ranije plamteli ustanci pretežno u Zupcima na severozapadnom delu podgorine (gde je Luka Vukalović više puta između 1852. i 1862. god. pokretao narod protiv turskog jarma), dotle je u razdoblju austrougarske okupacije dolazilo do krvavih pobuna u Krivošijama, na severoistočnoj podgorini. I pored čudesnog heroizma brđana koji je zadržljivao svet, ustanci su definitivno ugušeni 1881. godine. Umirivši planinu i planinice, austro-ugarski okupatori su preduzeli tako zamašnu gradnju vojnih objekata prema granici s Crnom Gorom, da je ona bez primera u novijoj istoriji zapadnog dela Balkanskog poluostrva. Ti objekti, koje ćemo samo nabrojati, kao i značajne istorijske lokalnosti oko njih, imaju posebnu turističku vrednost, koja nije gotovo ni malo valorizovana.

Austrougarski fortifikacioni objekti izgrađivani su u raznim delovima Orjena, ali najviše na pravcu Risan — Ledenice — Bijela gora — Korjenic — Bileća. Vrh Dvorsnik (1179 m), sa kojeg se veoma jasno vide Grahovsko polje i Katunski krš u Crnoj Gori, bio je posebno dobro utvrđen. U ovom pograničnom sistemu utvrđe-

nja naročitu ulogu su imale Crkvice: u njima je bilo »sedište brigadne komande« i logor glavnine austro-ugarske vojske u ovom delu zemlje. Da je zaista tu bila stacionirana velika vojna snaga za planinske prilike, pokazuje to što je postojalo nekoliko desetina baraka i kasarni, jedna od najvećih pekara na Balkanu, velika cisterna za vodu i dr. Oko ovog vojno-planinskog naselja, podignutog u ljutom krasu na visini 1000 do 1100 m, bili su izgrađeni po okolnim vrhovima »blok-hausi« — tvrđave. Danas je većina ovih objekata u ruševinama, ali se neki od njih mogu dobro adaptirati za potrebe turizma.⁴

Lovćen sa Njegušima i Cetinjem je umnogome drugačiji ambijent od Orjena. Pošto je manji i niži od Orjena, to je i manjih predeonih raznolikosti. S druge strane, on je manje diseciran u središnjem a znatno više u podgorijskom delu, gde je zasečen tako da liči na kuću strmih zidova i relativno blagog krova. Tako su najviši delovi Lovćena znatno skromnijih uslova za negovanje zimskih sportova, alpinizma i lovnog turizma. Uostalom, Lovćen kao niža planina je bio znatno manje zaglečeren tokom pleistocena, te su lednici taložili skromnije količine morenskog nanosa, kojim se stvaraju blaži nagibi i povećavaju plodnost tla i živopisnost predela. Stoga nema onako dugih »pista« ni prostranih površina za masovno skijanje kao na Orjenu. Izvesnu kompenzaciju značajnu za turizam pružaju sledeće *prirodne osobenosti* ove planine: uvala Ivanova korita duga oko dva kilometra, na idealnoj nadmorskoj visini od 1200 m, zaklonjena gotovo sa svih strana planinskim grebenima a saobraćajno dostupna od Cetinja, u pravoj liniji udaljena od mora manje od 10 km, sa izvorskom vodom čija temperatura u julu iznosi 6° C; Njeguško polje, sa Cetinjskim jedino kraško polje u Staroj Crnoj Gori, na 900 m nadmorske visine koja je takođe vrlo povoljna za klimatizam i odmarališni turizam, sa jamama, izvorima i lakom saobraćajnom pristupačnošću; neuporedivi prirodni vidikovci (Jezerska kapa sa Mauzolejom, Štirovnik, Krstac i drugi) sa kojih se otvara nadaleko čuvena panorama Boke, na jednoj, i najizrazitijeg krasa na svetu (»okamenjenog mora« Katunske nahije), na drugoj strani.

Osobenosti *antropogenog reda* upadljivo nadmašuju navedene prirodne pogodnosti turističkog aktiviranja Lovćena. Mislimo na jedinstvene narodne svetinje i spomenike vezane za Njegoševo ime (rodna kuća velikog pesnika i državnika na Njegušima, Mauzolej na Jezerskom vrhu koji predstavlja jedinstven umetnički i memorijalni kompleks u Jugoslaviji, Biljarda i dr.), na ogromno muzejsko i kulturno-istorijsko blago Cetinja, na kotorske serpentine koje predstavljaju jednu od najboljih pista za brdske automobilske trke na svetu. Uostalom, sam Lovćen za Crnogorce je gotovo sveta planina, crnogorski Olimp: pre svega, zbog svog večnog stanovnika, Njegoša; zatim, zbog toga što su se na njemu vekovima okupljali Crnogorci i iz njega kretali u borbu protiv Turaka; na njemu su

u oba svetska rata vođene junačke borbe sa zavojevačima; njega nastoje da posete svi Crnogorci, bez obzira gde žive; on je unet u državni grb Crne Gore, što je dokaz da zaista simbolizuje svete tradicije ove junačke zemlje. Uostalom, Lovćen je zbog svoje prirode i istorijske uloge još 1952. god. proglašen za nacionalni park, s površinom od 2.000 ha. Ovde dodajemo sekundarne turističke vrednosti: novootkrivenu Cetinjsku pećinu, dugi desetak kilometara, koja se mora urediti za posete, što će uticati na produžetak boravka turista u ovom lepom gradu; slikoviti folklor sa zanimljivim tragovima nekadašnjeg plemenskog života i veoma žive tradicije; dužu i dublju tradiciju turističkog valorizovanja Lovćena i Cetinja (sanatorijumi, letovanje i katunovanje na Ivanovim koritima, penjanje do Njegoševe kapele, masovne posete cetinjskim muzejima i dr.). Ovde ćemo izneti samo nekoliko podataka o ogromnoj istorijskoj baštini Cetinja, koja se može daleko više valorizovati u savremenom turizmu.

D. Martinović je pokazao da Cetinje raspolaže daleko većim muzejskim i kulturno-istorijskim blagom od niza mnogoljudnijih gradova. Ono je prepuno kulturno-istorijskih spomenika, kulturnih ustanova, objekata raznovrsne arhitekture (crkvene, fortifikacione, sakralne i profane). Ovi spomenici nisu samo simboli Cetinja, nego i čitave Crne Gore pa i njene prošlosti, što ih čini privlačnim za svakog Crnogorca pa i za turiste iz udaljenijih delova sveta (posete mnogih pisaca, čuvenih slikara, naučnika, državnika i moćnih vladara raznih evropskih zemalja).

Spomenimo samo Cetinjski manastir sa riznicom, koji je »kroz burnu crnogorsku istoriju bio njen duhovni i politički centar«, prema kojem se vekovima kretao narod iz Stare Crne Gore, Boke, Hercegovine i drugih krajeva. Brojni cetinjski muzeji s nekoliko miliona eksponata i čuvenim kolekcijama ili zbirkama, zatim biblioteke sa preko milion knjiga, prosto fasciniraju posetioce svojim vrednostima. Razumljivo je onda što je Cetinje vrlo posećeno, čak i u uslovima današnjeg, prilično teškog saobraćajnog pristupa krivudavim, uskim i strmim putevima. Još 1971. godine njega je posetilo »127.000 turista koji su evidentirani«. Martinović je potanko analizirao osobenosti prirodne sredine značajne za razvitak boravišnog turizma na Cetinju, naročito kada se dovrši savremeni put koji će ga za 20 minuta vožnje automobilom povezati sa Budvom i Miločerom. Zaista, ovaj grad svojom izvrsnom mikroklimom koja proističe iz nadmorske visine od 672 m, položaju na 11—12 km od mora, u podnožju planine i u veoma oceditom kraškom prostoru, na mestu gde se sukobljavaju maritimne i kopnene vazdušne mase, gde se izluči preko 4.000 mm padavina (najkišovitiiji grad Jugoslavije pa i Evrope!), ali i gde godišnja insolacija iznosi 2.417 časova, decenijama privlači ljude na letnje okrepljenje. O njegovim zvezdanim noćima, tokom kojih leti nastane prijatna svežina usled hlađenja okolnog kamenitog prostora, pisali su mnogi

ugledni književnici, među kojima i Bernard Šo. Vremenom je nastalo prilično umesno poređenje: »Ako su petrogradske noći bijele, a bostorske plave — onda su cetinjske srebrne!« Tako naš najčjuveniji grad-muzej može srećno sjediniti svoje obilno kulturno nasleđe sa okrepljujućom prirodom, u naporu da postane izvršni depandans čuvene Budvanske rivijere (u boravišnom), odnosno Boke Kotorske (u ekskurzionom turizmu).

PREDLOZI I MERE ZA TURISTIČKO POVEZIVANJE BOKE S NJENIM PLANINSKIM ZALEĐEM

Dosadašnjim izlaganjem nastojali smo da dokažemo da bokeljsko zaleđe raspolaže brojnim, a neiskorišćenim ili nedovoljno iskorišćenim turističkim vrednostima. Isticali smo, pre svega, one prostorne vrednosti, koje proističu iz planinske prirode toga zaleđa, ali nismo zapostavljali ni antropogene vrednosti, kojima inače ne raspolažu ostale planine u našem Primorju. Na osnovu svega došli smo do uverenja da postoje vrlo velike mogućnosti turističkog povezivanja Boke s Orjensko-lovćenskom planinskom gredom, bilo u cilju razvijanja komplementarnog boravišnog turizma u zaleđu, bilo u cilju organizovanja ekskurzionog turizma. Ne ulazeći ovog puta u pitanje prioriteta jednog ili drugog od ovih vidova turizma, smatramo da se moraju obezbediti sledeći preduslovi: izgradnja turističkog puta pravcem Herceg-Novi — Crkvice — Njeguši — Cetinje — Lovćen — Kotor, odnosno Cetinje — Budva — Kotor; opremanje puta, naročito lokalnosti u unutrašnjosti Orjena smeštajnim objektima za letnji i zimski boravak i sitnom turističkom infrastrukturom (prilazne staze ili putevi do prikazanih antropogenih vrednosti, mali parkinzi, jedna ili dve benzinske pumpe, vodovodna mreža, vidikovci, obeležavanje istorijskih lokalnosti); izgradnja puta Risan — Grahovo — Nikšić — Durmitor, kojim bi se Bokeljsko i Dubrovačko primorje definitivno i najkraćim putem povezalo sa čudesnom planinom — jedinstvenom u Evropi bar po tome, što je zasećena nizom kanjona (Tare, Pive, Komarnice i Sušice).

Obezbeđivanje prva dva uslova — izgradnje turističkog puta i njegovo opremanje određenom turističkom infrastrukturom — moglo bi dovesti planere u nedoumicu na prostoru postojećeg (lovćenskog) i budućeg (orjenskog) nacionalnog parka. Uostalom, osobnost ove turističko-ekskurzivne rute biće i u tome, što će voditi preko dva nacionalna parka rasprostrta na terenima najljucjeg krasa na svetu. No, danas u svetu postoje tri osnovne kategorije nacionalnih parkova. Nama najviše odgovara i na lovćenskoj i na orjenskoj strani srednji ili francuski tip, u kojem se izdvajaju četiri zone: zaštitna, gde se mogu obavljati privredne delatnosti, ali samo pod uslovom da ne narušavaju prirodna svojstva sredine;

zona u kojoj se mogu graditi objekti za smeštaj turista, zona s prirodnim pejzažima u kojima turisti mogu boraviti i rekreirati se u toku dana; zona u kojoj su strogo zaštićeni prirodni prostori, gde je sve prepušteno prirodi i gde je od ljudskih delatnosti dopušten samo naučno-istraživački rad. Za oba naša parka u zaleđu Boke najprikladniji je, dakle, francuski tip, jer omogućuje paralelni rad na očuvanju određenih prirodnih ambijenata i turističko valorizovanje ostale teritorije, pa i razvijanje drugih privrednih delatnosti. Čini nam se da je Ž. Radulović umereno predložio da se na Orjenu proglasi jezgrom nacionalnog parka visinski region iznad 1.000 m s površinom od 218 km². Sledeći razlozi idu tome u prilog: taj je region najraznovrsnijih oblika reljefa; obrastao je prostranim šumama, u kojima dominira endemična munika; na njemu nema stalnih naselja, pa je samim tim olakšana zaštita prirode i prirodnih retkosti.

Izložili smo neke ideje o komplementarnosti primorskog i planinskog turizma u prostoru Boke Kotorske. Načisto smo s činjenicom da se one ne mogu brzo ostvariti iz niza uzroka. Bićemo veoma zadovoljni ako na ovom stupnju našeg razvitka planeri i odgovorni društveno-politički radnici prihvate sledeće dve činjenice, koje podvlačimo u ovom skromnom napisu: da je širom Sredozemlja, gde god postoje uslovi, jako prisutna tendencija funkcionalnog povezivanja primorskog i planinskog turizma; da Orjensko-lovcenska planinska greda raspolaže brojnim i nedovoljno iskorišćenim vrednostima za to povezivanje. Nadajmo se da će naši naslednici oživotvoriti ove ideje.

L I T E R A T U R A

1. Vasović M. i Jovičić Z.: *Važnije turističko-geografske regije Evrope*, »Rad«, Beograd, 1974, str. 141.
2. Vasović M.: *Soči i njegova rivijera*, Glasnik Srpskog geografskog društva, sv. XLIX, Beograd, 1968.
3. Dukić D.: *Klimatologija sa osnovama meteorologije*, »Naučna knjiga«, Beograd, 1967, str. 185-6.
4. Radulović Z.: *Orjen sa podgorinom — mogućnosti razvitka turizma* (magistarski rad u rukopisu, Odsjek za geografske nauke PMF, Beograd, 1974, str. 36, 80, 117—121, 136.
5. Mibić Ij.: *Lastva kod Trebinja i Bijela gora u masivu Orjena*, Mjesna zajednica Lastva, 1976, str. 298 i 299.
6. Martinović D.: *Cetinje — postanak, razvoj i turističke mogućnosti*, »Obod«, Cetinje, str. 34, 278, 305 i 329).
7. Stajić S.: *Nacionalni parkovi Jugoslavije kao šume sa posebnom namenom i njihov značaj za turizam*, Zavod za zaštitu prirode SR Srbije, Beograd, 1972, str. 125.

Summary

THE MOUNTAINOUS HINTERLAND OF BOKA KOTORSKA AS ITS COMPLEMENTARY TOURISTIC VALUE

Prof. dr Milorad VASOVIĆ

The touristic value of a region is greater if it consists of various landscape attractions. It is the hinterland of sea-side regions and places that plays an important part in their value. As a rule a mountainous hinterland is of greater importance than a flat one. It is so because with greater altitude the temperature of the air falls for 0.56°C at each 100 m; the greater the altitude, the greater the ultraviolet radiation so that our complexion is sooner suntanned; the air pressure decreases and at the same time ultraviolet radiation increases for 3—4% at each 100 metres of altitude and hemoglobin in human blood increases for 10% with the decrease of air pressure of 100 mm; due to this human body is strengthened and various microbes disappear, at the same time and to a certain altitude the rainfall increases and the duration of snow cover gets longer. These meteorological changes were used long ago for sanatorium treatment of respiratory organs, nerves, lungs, eyes, various bone fractures, some heart troubles, anaemia etc. Besides, the snow cover has become «white gold», as winter sports, in particular skiing, develop on it.

Mediterranean as the most important sea-side touristic region of the world is bordered by the mountains of Alpine type in the north and, at places, also in the east. For decades touristic experts have been trying to join some of the Mediterranean shoreland to its mountainous hinterland functionally, that is to organize bathing and skiing in the same day, or at least bathing with excursions and a short stay in the mountainous hinterland. Costa del Sol in Spain is joined to Sierra Nevada (altitude over 3400 m), and the famous riviera of Soči in USSR with the slopes of Caucasus where they are carrying out a project of gigantic «healing complex» — building ropeways and accommodation places on the way from the sea to the eternal snow 2800 m above it.

Boka, that unique museum of natural and antropogenic touristic value, can make use of its mountainous hinterland much better than it has been done so far. Orjen with the altitude of 1895 m is the highest mountain of our coast. Therefore it presents the greatest obstacle to the penetration of cold air masses from the inland parts; it is not by chance that a part of Herceg-Novi is called Topla (the Warm) and that this town is the richest with flowers in Yugoslavia. On Orjen the snow cover of 30 cm 30 to 120 days in a year enables a long skiing season on the grounds 10 to 20 km from the sea in a straight line, on the terrain composed of limestone-dolomite and marl rocks (the area of Vrbanj), on the hills of morain deposits (Vrbanj, Crkvice, Zubački Ublj, Mala Subra), on the highest glacier surfaces (Bijela Gora and Kamenske Ravni) etc. After all, Crkvice the point with the highest rainfall in Europe (5000 mm a year) is an attraction for this reason only, and as well as the remains of one of the largest Austro-Hungarian military encampments on the Balkans. Numerous caves, pits, large, wooded complexes with endemic kinds of trees and bushes, various game as the basis of hunting tourism, steep

and hard accessible peaks suitable for rock-climbing, localities famous for dramatic events in the time of the rising in Herzegovina, rebellion of Krivošije, and People's Liberation Struggle 1941—1945, the position of the mountain on the border of three republics — presents excellent touristic attractions. Besides, along the eastern foot of the range a road can be built leading from Boka or Dubrovnik to Durmitor, which would enable greater touristic cooperation between the coast and the mountainous hinterland.

Lovćen with Njeguši and Cetinje has a similar significance from the point of view of the climate, but smaller for winter sports, rock-climbing and hunting. But some other values surpass the medical-sporting conveniences. They are: unique national relics and monuments connected with Njegoš; enormous treasure in the museums of Cetinje; the hairpin bends of Kotor as one of the best tracks for car races in the world. Of the secondary value are unique natural viewpoints on many parts of Lovćen and Njeguši, from which one gets the view of the famous panorama of Boka on one side and the most striking bare Karst in the world on the other; newly discovered Cetinje Cave about 10 kilometres long, picturesque folklore with the traces of tribal life and still abiding traditions of the people of Montenegro; longer and profound tradition of certain touristic evaluation of Lovćen and Cetinje (sanatoriums, holidays and summer pasture at Ivanova Korita, visits to Njegoš Mausoleum, collective visits to the museums of Cetinje).

The author suggests three essential directions of involving the hinterland: the construction of a touristic road Herceg Novi — Crkvice — Njeguši — Cetinje — Lovćen; building of accommodation objects along the road and in particular in the localities on Orjen for summer and winter sojourn; the construction of the road Risan — Grahovo — Durmitor.